

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İQTİSADI MƏTNLƏRİN PRAQMATİKASI

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi və
müqayisəli-tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Flora Səməndər qızı Əkbərova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Leyla Mirhəsən qızı Cəfərova

Rəsmi opponentlər filologiya elmləri doktoru, professor
Leyla Orxan qızı Vəzirova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Cəmil Məmmədağa oğlu Babayev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Samirə Xəqani qızı Sultanova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Təmilə Həsən qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Tədqiqatın aktuallığı ilk olaraq ondan ibarətdir ki, dilçilikdə iqtisadi linqvistika, iqtisadi-sosial dəyərlər, rəqəmsal platformalarda iqtisadi kommunikasiya və nəhayət iqtisadi diskurs bu dilin müxtəlif məqsədlər üzrə işlənməsini tələb edir. Bu məqsədlə, dissertasiya işində dilçiliyin iqtisadi diskursa inteqrasiyası hər iki dildə araşdırılır və problemi dilçiliyin ən çox araşdırılan sahəsi kimi təqdim edir. Hazırda ölkəmizdə baş verən təqdirəlayiq iqtisadi irəliləyişlər və əmək bazarının tələbləri ingilis dilinin diskursiv rolunun müqayisəli öyrənilməsini zəruri edir və tədqiqatın prioritet bir sahə olmasını sübut edir.

Çoxsaylı sektorlarda öz perspektivini təmin edən ingilis dilinin diskursiv ifadəsi iqtisadi zonalarda dövlətimizin rəqabət qabiliyyətinin göstəricisi kimi çıxış edir. Bu mənada iqtisad elmlərində multikultural dəyərlərin öyrənilməsi iqtisadi mətnlərin və diskurs modellərinin istifadəsi ilə getdikcə daha çox aktuallaşır. İngilis dilinin müxtəlif məqsədlər üçün tədris edildiyi, Azərbaycanın iqtisadi diskursunun və mətn terminologiyasının inkişaf etdiyi, ingilis dilinin mətn dilçiliyinin yeni alt sahəsi olduğu qeyd edilir.

İqtisadi mətnin strukturu biri-birilə müxtəlif ifadələr və cümlələrin məntiqi ardıcılığı kimi qəbul edilir. Daha dəqiq desək, iqtisadi mətn qarşılıqlı əlaqəli və çoxölçülü elementlərdən ibarət çoxölçülü bir strukturudur. Hazırda mətn dilçiliyi kommunikasiya prosesində iqtisadi mətnlərin və iqtisadi diskursun funksiyalarını müəyyən edən linqvistik və ekstralingvistik sahələri öyrənir. Qeyd edilən məsələlərin ingilis və Azərbaycan dillərində iqtisadi mətnlərdə və iqtisadi diskursda tədqiq olunması həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktual hesab olunur.

Müşahidələr və aparılan təhlillər göstərir ki, son dövrlər iqtisadi mətnlərin məzmun yeniliyinə ehtiyacı vardır. Mətnlərin çoxu məzmun cəhətdən ənənəvilik xarakteri daşıyır, terminlərin diskursiv izahı zəif verilmiş və təhsilalanların maraq və ehtiyaclarına çox az uyğun gəlir. İqtisadi terminlərin və mətnlərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin vacibliyi tələbələrə az izah edilmiş, müasir diskursiv modellərin

kontekstual təbiəti və kommunikativ cəhətləri dilçilikdə zəif mövqə tutmuşdur. Nəticədə iqtisadi terminlərdən diskurs zamanı istifadə imkanları məhdud xarakterə malik olur. Bundan əlavə, son iqtisadi tədqiqatlarda müxtəlif dil, semiotik və ədəbi təhlil alətlərindən istifadə etməklə iqtisadi mətnlərin makro və mikroanalizi aparılmışdır. Bu baxımdan, bir çox elmi araşdırmalarda iqtisadi diskursun linqvistik, leksik, qrammatik cəhətləri, kommunikativ məqsədləri, oxşar və fərqli cəhətləri, iqtisadi mətndə və diskursda informasiyanın təşkili, ötürülməsi yolları, diskursun metaforik rolu izah edilmişdir.

Tədqiqatın işlənmə dərəcəsinə gəldikdə, müasir dilçiliyin prioritetlərinə görə tədqiqatların irəliləyiş səviyyəsi o qədər də adekvat deyil. Hər iki dildə müqayisəli tərcümənin öyrənilməsində leksik söz və ifadələrin, eləcə də anlayışların müqayisəsi onların milli və beynəlxalq xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq zəif izah edilmişdir. Bundan başqa, kommunikativ aspektdə praqmatik aspektlərin əhəmiyyətinə baxmayaraq, dilçilikdə dil vahidlərinin əhəmiyyətinə az diqqət yetirilmişdir.

G.Braun, G.Yule, E.Benvenist, E.S.Kubryakova, B.Q.Borbotka, M.A.Makarovaya və D.Bickertona, T.A.van Deyk, M.Həliday, Z.Yegerin və Q.Q.Slışkin və s. iqtisadi mətn və diskursun öyrənilməsi sahəsində tədqiqatlarında problemin nəzəri və praktiki təhlili aparılmış, iqtisadi mətn və diskursun müxtəlif dillərdə müqayisəli təhlilində praqmatik xüsusiyyətləri çox az araşdırılmışdır. Bu məqsədlə aparılan tədqiqatların periodik, yəni dövrü xarakteri araşdırılmamış, iqtisadi təkamülün prinsiplərinə uyğun olaraq müasir iqtisadi mətnlərin və diskursun praqmatik cəhətlərinə dair Azərbaycan və ingilis dillərində çox az ədəbiyyat yazılmışdır. Qeyd olunan boşluqları nəzərə alsaq, iqtisadi mətnlərin və diskursun praqmatik təhlili ilə bağlı az sayda tədqiqatların aparıldığını deyə bilərik. Bundan əlavə, mətn dilçiliyində iqtisadi mətnlərin və iqtisadi diskursun funksiyalarını müəyyən edən linqvistik və ekstralingvistik elementlərin öyrənilməsi az tədqiq edilmişdir. Beləliklə, həm konseptual, həm də praktik baxımdan həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində iqtisadi mətn və diskursun praqmatik müqayisəsi üzrə yazılan tədqiqatların işlənmə səviyyəsi aşağı olmuşdur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ingilis və Azərbaycan dillərində iqtisadi mətnlərin praqmatikası, predmeti isə ingilis və Azərbaycan dillərində iqtisadi diskurs və iqtisadi mətn terminlərinin mətn dilçiliyinin əsasları kimi araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi müqayisə olunan ingilis və Azərbaycan dillərində iqtisadi mətnlərin və iqtisadi diskursun kommunikativ-praqmatik, informativ aspektlərini öyrənməkdir. O cümlədən, onlarda müşahidə olunan konsept və konseptual metaforların işlədilmə xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan *əsas vəzifələr* aşağıdakılardır:

- iqtisadi mətn və iqtisadi diskursla bağlı linqvistik mənbələrin şərhini vermək;
- iqtisadi mətnlərin kommunikativ vahid kimi təyin olunmasını araşdırmaq;
- iqtisadi mətnlərin kontekstual məzmununu təhlil etmək;
- iqtisadi mətnlərdə rast gəlinən mətn növlərinin, janr üslubunun təhlilini vermək,
- iqtisadi diskursun təşkilində kommunikasiyanın ayrı-ayrı üsullarının rolunu aşkar etmək;
- iqtisadi mətnlərin tamlıq və bitkinlik xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- iqtisadi mətnlərdə və iqtisadi diskursda ritorika və konseptual metaforların işlədilməsinin əhəmiyyətini müəyyən etmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində kəmiyyət və keyfiyyət metodlarından, müqayisəli, diskursiv təhlil metodlarından istifadə edilmiş, müsahibə, müşahidə üsulları tətbiq edilmiş, elmi tədqiqatların araşdırılması, iqtisadi mətnlərin və iqtisadi diskursun çoxluq təşkil etdiyi müxtəlif qəzetlər və internet materialları araşdırılmışdır.

Dissertasiya işində nümunə olaraq “Financial Times”, “CNN money”, “APA economics”, “Washington Times”, Azertac, 365 az və s. istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1) İqtisadi mətnlərin dil fəaliyyəti onların məzmunu üçün zəruridir, praqmatik xarakteri isə linqvistik mahiyyəti ilə əlaqələndirilməlidir;

2) İqtisadi dəyərlərin ilkin elementi iqtisadi mətnin və diskursun koqnitiv-kommunikativ və praqmatik xarakteridir;

3) Ümumi dəyər nəzəriyyəsi ingilis dilində yazılmış iqtisadi yazılarda yer alır. Bu səbəbdən frazaların, sabit sözlərin, uzun cümlələrin, terminologiyanın və ixtisarlara tərcümələri praqmatikada hərtərəfli və aydın olmalıdır;

4) Müasir dilçiliyin standartlarına görə janr mətnlərində praqmatiklik, kommunikativlik və ideya ardıcılığı olmalıdır;

5) İqtisadi diskursda informativ xüsusiyyətlər və ardıcılıq əsas meyar kimi qəbul edilir və bu zaman istifadə olunan konseptual metaforaların əhəmiyyəti daha çox açıqlanır;

6) İqtisadi mətnlər və iqtisadi diskurs ünsiyyətin qurulmasında və məlumatların yayılmasında mühüm rol oynayır;

7) İqtisadi mətnlərdə və diskursda konseptual metaforaların istifadəsi həlledici hesab olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ingilis və Azərbaycan dilçiliyində iqtisadi mətnlərin praqmatikası ilk dəfə tədqiq olunmuşdur. İqtisadi mətnlərin və nitqin kommunikativ-praqmatik komponentləri ilk dəfə dissertasiyaya daxil edilmişdir. Müqayisə edilən dillərdə iqtisadi anlayışların və konseptual analogiyaların hərtərəfli təhlili aparılmışdır. İqtisadi mətnlərdə və iqtisadi diskursda kommunikativ-praqmatik təsnifat verilmiş və onların informativ aspektləri öyrənilmişdir. Bununla yanaşı, iqtisadi mətnlərdə və iqtisadi diskursda konsept məfhumunun işlədilməsi və konseptual metaforaların əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir. İqtisadi diskurs və ritorika arasında qarşılıqlı münasibətlər geniş şəkildə öyrənilmişdir. İqtisadi diskurs cəmiyyətdə gedən müxtəlif prosesləri, məsələn, ideoloji, siyasi, mədəni, psixoloji və s. özündə əks etdirmək gücünə malikdir və bu da dissertasiya işində geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada iqtisadi mətnlərin və iqtisadi diskursun yeni nəzəri kommunikativ-praqmatik aspektləri linqvistik tədqiqatda araşdırılmışdır. Bu tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat işindən iqtisadi mətnlərin tərcüməsində, həmçinin iqtisadi dərslərlərin hazırlanmasında, tələbələrin dilçilik kurslarında və iqtisadiyyat üzrə seminar dərslərində istifadə oluna bilər. Digər praktiki faydası

tədqiqatda istifadə olunan informasiyaların iqtisadçılar tərəfindən esse və məqalələrdə tətbiq olunmasıdır.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın tezis və müddəaları elmi konfranslarda məruzə edilmiş, müxtəlif yerlərdə çap olunmuşdur. Müqayisə olunan dillərdə iqtisadi konseptlər və konseptual metaforların əhatəli şəkildə öyrənilməsinə nail olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi – 5 səhifə (8908 işarə), I fəsil – 35 səhifə (64885 işarə), II fəsil – 42 səhifə (75218 işarə), III fəsil – 40 səhifə (72878 işarə), Nəticə – 3 səhifə (4971 işarə), dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 226860 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “Giriş” bölməsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyən edilir, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim edilir, dissertasiyanın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, o cümlədən dissertasiya işinin aprobasiyası, tətbiqi, yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, strukturu haqqında məlumat əks olunur.

Dissertasiyanın **I fəslı “İqtisadi mətnlərin praqmatik xüsusiyyətlərinin nəzəri əsasları”** adlanır. Bu fəsil 3 paraqrafdan ibarətdir. Birinci paraqraf **“İqtisadi mətn və iqtisadi praqmatika haqqında ümumi qeydlər: oxşarlıqlar və fərqliliklər”** adlanır. Paraqrafda mətn və diskurs üzərində əsas müşahidələr aparılır, onların oxşar və fərqli cəhətləri vurğulanır və iqtisadi mətnlərin müəyyən bir mətn növü kimi tədqiqi və təhlili təsvir edilir.

Bu paraqrafda K.Abdulla, F.Y.Veysəlli, A.Y.Məmmədov, A.Abdullayev, Z.Turayeva, B.Hacıyev və başqalarının tədqiqat işləri

təhlil edilir, nitqin, ünsiyyətin, anlayışın başqa dillərdəki mənasının araşdırılmasının zəruriliyi vurğulanır. Xarici ədəbiyyat nümunələrindən T.A. van Deyk, A.A.Kibrik, M.Həliday, V.AZveqinsev, K.Levi-Stross, Z.Yegerin, J.Habermas, A.Smit, R.P.Kruqman, M.Obstfeld, M.J.Melits, rus dilçiləri İ.R.Qalperin, Y.S.Stepanov, B.Q.Borbotko, E.S.Kubryakova, M.A.Makarova, Q.Q.Slışkin və digərlərinin müxtəlif elmi nəzəri tədqiqatları müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Tədqiqatlar maddi və fiziki dünyanın şərti ontologiyasına əsaslanaraq bu məsələni işıqlandırır və tədqiqatda elmi paradigma kimi sosial-psixoloji və iqtisadi dünyanın yeni ontologiyasını müəyyənləşdirir. K.Abdulla mətni sintaktik kompleks kimi müəyyən edir və onun latın dilindəki “tekstus” sözündən əmələ gəldiyini, eyni zamanda “parça”, “səliqəli”, “toxunma” mənalarını ifadə edir. Tədqiqatçı alim öz araşdırmalarında qeyd edir ki, *“mətnin məna bitkinliyini informasiya prosesində əsas amil olmaqla mürəkkəb cümlənin verdiyi mənanın nisbi natamamlığını və bəzi semantik çatışmazlıqları aradan qaldırır”*¹.

İqtisadi mətnlə diskurs arasındakı oxşarlıq kontekstdə kommunikativ taksonomiyanın olması, mətnin və praqmatik metodologiyanın qorunub saxlanması, eyni kontekstdə praqmatik tətbiqi ilə izah olunur.

İqtisadi dilin araşdırılmasında Z.Yegerinin tənqidi diskurs təhlilində sosial praktika kimi seçilir və konseptuallaşdırılır. Z.Turayevanın fikrincə, mətn müxtəlif leksik, məntiqi, qrammatik əlaqələrin sintezindən ibarətdir. O, mətni məlumat ötürməyə xidmət edən cümlələr toplusu kimi struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb bütövlükdə nəzərdə tutur².

İqtisadi mətn və diskursun oxşar cəhətləri eyni kontekstdə linqvistik qaydaların və praqmatik tətbiqin eyni məzmununa malik olması, mətn və praqmatikanın metodologiyasının, kontekstdə kommunikativ taksonomiyanın qorunması kimi izah edilir.

¹ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – s.191.

² Тураева, З.А. Лингвистика текста. / З.А.Тураева. – М.: Просвещение, – 1986. – с.11.

Qədim hind alimi Panininin Sanskritin mövcud olan ən erkən qrammatikasından bəhs edən *Astādhyāyī* əsərində belə iqtisadi diskursun əhaliyə çatdırılması təsvir edilir³.

Bu paraqrafda iqtisadi mətn və diskurs terminləri arasında oxşar və fərqli cəhətlər müzakirə edilmişdir. Müşahidələr göstərir ki, insanlar iqtisadiyyatın müxtəlif inkişaf mərhələsində müxtəlif düşüncə təsirində olurlar. Bu baxımdan, iqtisadi mətn və diskursun oxşar və fərqli cəhətləri ümumi dəyərlər nəzəriyyəsinə xidmət etməli və mətnin diskursiv inteqrasiyasının yaranmasında ekstralinqvistik amillərlə izah edilməlidir. Mətn və diskurs arasında da kəskin sərhəd qoymağa ehtiyac yoxdur, iqtisadi diskurs təkcə mürəkkəb kommunikativ fenomen deyil, eyni zamanda iqtisadi sahədə insanların güclü praqmatik kompetensiyası hesab oluna bilər.

Birinci fəslin ikinci paraqrafı “*İqtisadi mətnlər xüsusi mətn tipi kimi*” adlanır. Bu paraqrafda iqtisadi mətnin inkişafı və onların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində həyata keçirilməsinə dair çoxsaylı ideyalar müzakirə olunmuşdur. A.Əsədov, A.Məmmədov, B.Hacıyev, O.Vorobyova, V.Karasik, A.Kibrik, M.H.Kojima, T.B.Matveeva, O.V.Babenko, F.Kərimova kimi dilçi alimlərin tədqiqatlarında iqtisadi mətnlərin praqmatik xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, diskursda və assimilyasiya yolları izah edilmiş və iqtisadi mətnlərin xüsusi mahiyyəti ümumiləşdirilmişdir. İqtisadi mətnlərin təhlili ümumiləşdirilərək, mətnlərin növlərinin müəyyən edilməsi, mətn janrlarının kontekstə uyğun düzgün tərcümə edilməsi, iqtisadi nəzəriyyə və terminoloji xüsusiyyətlərin, mətnlərin məzmununda linqvistik sahələrin nəzərə alınması, mətnlərdə olan zəngin terminlər, ifadələr və uzun cümlələrin diskursa uyğun tərcümə edilməsi açıqlanmışdır. Tədqiqat işində iqtisadi mətnlərdən söhbət gedən zaman praqmatikanın dörd aspekti – *nitq aktları, ritorik quruluş, danışıq implikasiyası və danışıqda istinada nəzarət* nəzərə alınmışdır. Bu aspektlər linqvistik və stilistik tədqiqat alətləri, linqvistik və ekstralinqvistik xüsusiyyətlərin toplusu kimi təsvir edilmişdir. Mətn növləri, mətn janrları, mətn üslubunun təsvirləri və linqvistik xüsusiyyətlərin geniş şəkildə müzakirə edilmişdir. Digər təhlillərə

³ Margaret, Thomas. Fifty Key Thinkers on Language and Linguistics. / Th.Margaret. – London and New York: Routledge, – 2011. – p.3.

V.Henderson tərəfindən iqtisadi diskursda irəli sürülən linqvistik yönümlü üsullar daxildir. V.Henderson və A.Hevings orijinal mətnlərə təsvirlərin daxil edilməsinin tərəfdarıdır⁴.

İqtisadi mətn digər üslublardan fərqli olaraq rəsmi, elmi, sosial və s. imkanlara və ifadə vasitələrinin gücünə görə daha ardıcıl olduğu düşünülür. Bədi ədəbiyyatda müəllifin təxəyyülü, fantaziyaları, yaradıcılığı hamısı mövcuddur. İqtisadi mətn yoxlanıla bilən məlumatlarla dəstəklənməlidir.

İqtisadi diskursda metaforlardan istifadə bu paraqrafda V.Braunun iqtisadi mətnlərini nəzərdən keçirdikdən sonra zəruri hesab edilmişdir. Dilçi alim iqtisadi mətnlərdə çox vaxt natamam, təxmini və ya uyğun olmayan məlumatların olduğunu müşahidə edir və bunu bu mətnlərin dumanlı sərhədləri ilə əlaqələndirir ki, bu da onların fraqmentar olmasına səbəb olur. V.Braunun fikrincə, mətnlər müxtəlif şəxslər tərəfindən ifa olunduğundan, iqtisadi mətnlərdə polifonik diskurs üslubundan istifadə edən bir dənə də olsun danışan yoxdur⁵.

Birinci fəslin üçüncü paraqrafı *“İqtisadi mətn və diskursda modallığın işlədilməsi”* adlanır. Bu paraqrafda məqsəd iqtisadi proqnozlaşdırmada istifadə olunan modal fellərin məna dairəsinin ilkin təsvirini təqdim etməkdir. Burada A.Əsədov, M.Dyakova, F.R.Palmer, H.Rullmann, L.Matthewson və s. araşdırmaları təhlil edilmişdir. İqtisadi mətnlərdə modallığın istifadəsi, sintaktik vahidləri birləşdirən rolu şərh edilmiş, modallığın ifadə vasitələri, integrativ funksiyası, mətndəki funksional-semantik və üslubi kateqoriyaların qarşılıqlı münasibətləri təhlil edilmiş, iqtisadi mətnlərdə modal mənaların reallaşmasında ekstralinqvistik amillərin rolu təsdiqlənmişdir.

Tədqiqatda iqtisadi mətnlərin ikili modallıqları nəzərə alınmaqla tərcümə olunacağı yollar; üslubları şərh edilərək mətnlərdə üslub və funksional-semantik kateqoriyaların qarşılıqlı təsiri

⁴ Henderson, W. Reading economics: How Text Helps or Hinders. British National Bibliography Research Fund Report No.28 / W.Henderson, and A.Hewings. – British Library Publishing Sales Unit, Bosson Spa, West Yorkshire, – 1987. – p.44.

⁵ Brown, V. Decanonizing discourses: textual analysis and the history of economic thought. In Henderson, Dudley-Evans and Backhouse. / V.Brown. – London: Routledge, – 1993. – p. 64-84.

aydınlaşdırılmışdır. Mətnlər modallıq və modallıq diktumları arasında həm açıq, həm də gizli əlaqələri şərh edir. Bu paraqrafda Hofmanın təklif etdiyi dörd bölməyə, məntiqi, epistemik, deontik və bacarıq ifadə edən modallıqlara aydınlıq gətirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, iqtisadi mətndə modal fellərin, sözlərin, başqa sözlə desək, modallıq çalarlı hər hansı ifadənin işlədilməsi ötürülən informasiyanın zəruriliyini, əhəmiyyətini, cazibəsini, reallığını, orijinallığını ifadə edir. Ən çox yayılmış modal fellərin (*must, have to, should, ought to və need to*) istifadəsi praqmatik çərçivələr, normalar və fərziyələrlə idarə olunur. Mətndə verilən məlumatın zəruriliyi, əhəmiyyəti, ciddiliyi, reallığı, orijinallığı iqtisadi mətndə modal feillərin, sözlərin, başqa sözlə desək, modallıq çalarlı hər hansı ifadənin işlədilməsi vurğulanmışdır.

Dissertasiyanın II fəslı **“İqtisadi mətnlərin kommunikatıv-praqmatik təsnifi”** adlanır. Bu fəsil üç paraqrafdan ibarətdır. Birinci paraqraf **“İqtisadi mətnlərin və praqmatikanın informatıv aspektləri”** adlanır. Burada iqtisadi mətnlərdə rast gəlinən linqvistik və kommunikatıv üsulların öyrənilməsi vurğulanır. Bu paraqrafda R.Quliyevin **“İnformasiya iqtisadiyyatı”** metodik vəsaiti ilə yanaşı Mark Ostın, Marta Vudmans, R.Kruqman, M.Obstfeld, M.Melitsin əsərləri təhlil edilmişdir. Təhlil həm də ənənəvi iqtisadiyyatdakı informasiya ilə iqtisadi mətnlər arasındakı fərqləri vurğulayaraq iqtisadiyyatda informasiyanın bir aspekti kimi müqayisəli şəkildə aparılmışdır. İqtisadi mühitdə yaradıcı insan ideyasının funksiyası izah edilir. Mikroiqtisadiyyat, informasiya sistemlərinin iqtisadiyyata və iqtisadi qərarlara necə təsir etməsi də daxil olmaqla, informasiya iqtisadiyyatını öyrənmək üçün istifadə edilmişdir. Təqdim olunan məlumatların həcmi, iqtisadi amillər və iqtisadi hadisələrin məntiqi əsaslandırılması və arqumentasiyası üçün effektiv strategiyalar bu paraqrafın iqtisadi mətnini təşkil edir.

Azərbaycan dilçisi F.Veysəlli iqtisadi diskursda informasiyanın ötürülməsində intonasiyanın əhəmiyyətini vurğulamışdır. M.A.K.Həllidey kimi F.Veysəlli də köhnə məlumatı yeni informasiya ilə müqayisə edir və burada intonasiyaya daha çox önəm verir. Sonralar F.Veysəlli müşahidələrinə əsasən qeyd edir ki, intonasiya seqmental hadisədir və fikirlərin dinləyicilərə effektiv çatdırılması

üçün fonoloji vasitələrin həlledici əhəmiyyəti vardır⁶.

D.Yunusov diskursda informasiyanın necə ötürülməsinin qrammatik izahını vermiş və diskursun qrammatik xüsusiyyətlərinin dillərin işlədiyi əsas qaydaların ifadəsi olduğunu sübut etmişdir. İngilis və Azərbaycan dillərinin müxtəlif dil ailələrinə mənsub olmasına baxmayaraq, hər iki dildə iqtisadi mətn və iqtisadi diskursdan istifadənin əsas məqsədi dinləyicidə və ya oxucuda zəruri iqtisadi prosesə inam yaratmaq və onların diqqətini lazımi məlumatlara cəlb etməkdir. Hər iki dil hadisəsi informasiyanın şifahi və ya yazılı şəkildə ifadə olunmasından asılı olmayaraq, onun kommunikativ-praqmatik mənasına bərabər töhfə vermək kimi eyni funksiyanı yerinə yetirir.

A.F.Papininin təklif etdiyi iqtisadi mətnlərin informasiya aspektlərinin beş əsas kateqoriyası aşağıdakılardır: 1) kommunikativ akt iştirakçıları; 2) hadisə, proses və faktlar; 3) vaxt (iqtisadi dövr və psixoloji vəziyyət, dəqiqlik); 4) məkan proseslərinin yeri; 5) qiymətləndirmə; keyfiyyət və kəmiyyət, həm də rəasional, utilitar, normativ və teoloji⁷. Nəticə etibarlı ilə iqtisadi mətnin informativliyi onun daha mühüm aspektlərindən biridir. Ekstralinqvistik vasitələrin inkişafı iqtisadi mətnin diaqramlar, əyriyə, tənliklər, qiymətləndirmələr və s. ilə daha informativ olmasına imkan verir. Ekstralinqvistik kateqoriyalar sistemi iqtisadi mətnlərdə riyazi yazı vasitələrinin olması ilə tandemdə informativlikdən istifadə edir.

İkinci fəslin ikinci paragrafı **“İqtisadi mətnlərdə informasiyanın ötürülməsi ardıcılığı”** adlanır. Bu paragrafda informasiyanın yayılması iqtisadi mətnlərin həlledici elementi kimi qeyd edilir və bu elementlər həm yazılı, həm də şifahi nitqin mühüm hissələri kimi vurğulanır. Burada A.Abdullayev, A.Bayramov, A.Əlizadə, A.E.Selinova, H.Vlasenko, V.Braun, A.Smit, B.Bouckart, G. de Gest, J.House, T.Natarajan və J.S.Varren tərəfindən aparılan şifahi nitqdə informasiyanın ötürülməsinə dair elmi tədqiqatlar araşdırılmışdır. Tədqiqatlar iqtisadi mətnlərin müzakirəsində şifahi və

⁶ Veysəlli, F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil NPM, – 2010. – 141 s.

⁷ Папина, А.Ф. Текст: его единицы и глобальный категории. / А.Ф.Папина. – М.: Эдиториал УРСС, – 2002. – с.208

yazılı nitqin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu sübut edir. Bundan əlavə, iqtisadi mətnlərdə məlumat mübadiləsi və tərkib hissələrinin kommunikativ aktın hissələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi iki həlledici amil kimi müəyyən edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, mətnin informasiya ötürmə qabiliyyəti insanlararası qarşılıqlı münasibətlərdə nitqin təsirini gücləndirmiş, iqtisadi dilin ünsiyyət dili kimi öz potensialını reallaşdırmağa imkan vermişdir. Ona görə də kommunikasiyanın aktuallaşması üçün iqtisadi mətnlərdə ekstralingvistik amillər, pragmatik informasiya ötürücüləri dil vahidlərindən kənarında işlədilir. Bundan əlavə, burada informasiyanın ötürülməsinin əsas məqsədi iqtisadi diskursda faktlardan istifadə edərək oxucunu və ya dinləyicini inandırmaqdır. Beləliklə, dinləyiciləri yaxşı ünsiyyət qurmağa inandırmaq üçün iqtisadi faktların mətndə verilməsi vacib şərtidir.

Mətnlərdəki hər bir səhv söz, rəqəm və ya fakt münasibətləri korlamaq, iqtisadi münaqişələrə səbəb olmaq və hətta böyük fikir ayrılıqlarına səbəb olmaq potensialına malikdir. Əgər ədəbi əsərdəki qeyri-dəqiq məlumat geniş kütləni incidə bilərsə, iqtisadi əsərdəki qeyri-dəqiq məlumat mübaliğəsiz olaraq münaqişəyə səbəb ola bilər. Bu baxımdan A.Smit iqtisadi mətnə yanaşarkən əsas diqqəti inandırma-dərketmə fəaliyyətinə yönəltdiyini göstərir⁸.

Q.Mankivin *“İqtisadiyyatın prinsipləri”* əsərində iqtisadi mətnlərin fərqli xüsusiyyətləri, o cümlədən 1) ötürülən mübadilə növləri, 2) vizual məlumatın çatdırılması, 3) taboo dilindən istifadənin əhəmiyyəti, 4) monoloq və dialoq kimi iqtisadi danışq, 5) millətin iqtisadi həyat standartları və 6) iqtisadi mətni başa düşmək çətinliyi müzakirə edilmişdir⁹. Tipik olaraq, hər bir intonasiya vahidində yeni informasiya elementi yerləşir və köhnə və ya yeni məlumatın iqtisadi diskursda referentlərin prosodik, vurğusuz və leksik reallaşması ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu göstərilir. İqtisadi mətnin məqsədi, mətnə çatdırılan informasiyanın əhəmiyyəti göstəriciləri, iqtisadi mətnə subyektin interaktivliyinə inandırıcı yollar, iqtisadi diskursun yeri, vaxtı, şəraiti və digər amilləri izah edilmişdir. Bir çox tədqiqatlar şifahi

⁸ Adam Smith and the Philosophy of Law and Economics. / Springer Science and Business Media, Political Science, – 2012. – p.200

⁹ Gregory, N. Mankiw. Principles of Economics. / N.Mankow Gregory. – Cengage Learning, Education – Vol.1. – 2008. – p.100

olmayan işarələri, habelə müvafiq linqvistik konstruksiyaları təqdim edir və iqtisadi mətnin kommunikativ-praqmatik kontekstində məlumat ötürülməsi imkanlarını vurğulayır.

İkinci fəslin üçüncü paragrafi **“İqtisadi mətn və diskursda terminlərin konseptual tədqiqi”** adlanır. Bu paragrafda F.Y.Veysəlli, A.Məmmədov, S.Sadiqova, M.P.Brandes, T.M.Nikolaeva, B.Z.Demyanenkov, I.Desmet, A.Qreymas, J.Kurte, T.M.L.Sakayeva, E.Fadaee, P.A.Fuertes-Olivera və digər dilçilərin mətnlərdə iqtisadi terminlər haqqında tədqiqatları təhlil edilmiş, terminlərin iqtisadi diskursda məntiqi baxımdan semantik dominant rolu vurğulanmışdır.

Terminlər iqtisadi məlumatın məzmununda müəyyən formada reallaşır. Forma məzmunun müəyyən hissəsidir. Terminologiyada arzuolunmaz olan omonimiya, polisemiya və sinonimiya hadisələri həm ümumi dil semantik prosesləri, həm də yalnız terminologiyaya xas olan xüsusi semantik proseslərlə bağlıdır. İqtisadi terminologiyada antonimiya real iqtisadiyyatda ifadəsi üçün əks mənalı sözləri tələb edən əks proseslərin olması səbəbindən yaranır. Bundan əlavə, elmi biliklərin vahidi kimi iqtisadi terminin fərqli keyfiyyətlərini, o cümlədən qeyri-müəyyənlik, dəqiqlik, sistemlilik, sinonimlərin olmaması, emosionallıq və qısalığı göstərmək üçün nümunələr verilmişdir. Sinxronik perspektivdə terminologiya həm də konkret terminlərin linqvistik təsvirinə baxır. Nəticədə linqvistik-təsviri terminologiya üçün paradiqmatik və sintaqmatik tədqiqat yanaşmaları təkmilləşmiş və müəyyənləşdirilmiş, diskursiv variasiya ilə mətn terminologiyası arasındakı fərq aydınlaşdırılmışdır¹⁰.

Terminologiya, mətn əlamətləri ilə mətn kateqoriyalarının keyfiyyətə fərqləndiyini göstərir¹¹. İqtisadi mətnin kateqoriyalarından danışarkən *tema və rema* xatırlamadan keçmək olmaz. Belə ki, tema və rema mətn daxilində gedişatı tənzimləyən subkateqoriyalar hesab olunur. Bunların tərkibində koheziya (yəni bağlılıq), semantika (yəni tematiklik) və paradiqmalar vardır. Azərbaycan və ingilis dilləri qohum olmayan dillər olduğundan diskursu təşkil edən cümlələrin

¹⁰ Fairclough, N. Language and Power / N.Fairclough. – London: Longman, – 2001. – p.13.

¹¹ Мораховский, А.Н. К проблеме текста и его категорий // Текст и его категориальный признаки. Калининград: КГПИИЯ, – 1980. – с.3-8.

məntiqi-qrammatik üzvlənməsi (aktual üzvlənməsi) universaliya kimi qəbul edilir¹².

A.Hevinqsin iqtisadi mətnləri öyrənən tələbələri müşahidələrinə görə, tələbələr real dünyanın nəzəriyyə və konsepsiyalarını və ölkənin iqtisadi vəziyyətini başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Cəmiyyətin siyasi və sosial sahələrini əhatə edən iqtisadi diskursun əsas sütunları iqtisadi anlayışlardır. Bundan əlavə, bu fikirlər arasında güclü əlaqə var.

Dissertasiyada frazeoloji vahidlərin leksik-semantik, koqnitiv, praqmatik və linqvistik-mədəni xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Bundan əlavə olaraq, tədqiqatda dilçilik sahəsini araşdıran məqalələrdən, eləcə də kütləvi informasiya vasitələri materiallarından, biznes və iqtisadiyyat sahələrinə dair peşəkar ədəbiyyatdan 60 frazeoloji termin çıxarılmışdır.

Qeyd edək ki, ingilisdilli iqtisadi nitqdə işlənən terminlərin və frazeoloji vahidlərin təhlili bu leksemləri fərqləndirməklə yanaşı, həm ingilis, həm də Azərbaycan mentalitetinin əlamətlərini ortaya qoyur.

Aydın olur ki, bu terminlərdən istifadə həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi münasibətlərin xüsusiyyətlərini, eləcə də hər iki xalqın həyat tərzinin xüsusiyyətlərini ifadə etməyə imkan verir.

Dissertasiyanın **III fəsl** **“İqtisadi mətnlərdə və iqtisadi diskursda konseptual metaforların istifadəsi”** adlanır. Birinci paraqraf **“İqtisadi diskurs və ritorika”**ya həsr olunub. İqtisadi mətndə güclü praqmatik mənə daşıyan mühüm ritorik vasitənin istifadəsi paraqrafda izah edilmişdir. Məlumdur ki, iqtisadi diskurs müxtəlif sosial prosesləri, o cümlədən ideoloji, siyasi, mədəni və psixoloji prosesləri əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir. İqtisadi mətnlərdəki güclü praqmatik mənə müvafiq ritorik strategiyalardan istifadə olunduğunu göstərir. İngilis dilində ünsiyyətdə iqtisadi diskursun icrası ictimai şüurun fərqli düşünmə qabiliyyətini, müxtəlif iqtisadçıların fikirlərini, sosial-iqtisadi amilləri və s. nəzərə almağı tələb edir. Bu məqsədlə iqtisadi fikirlərin şifahi və yazılı şəkildə çatdırılmasının öyrənilməsi və praktikas *iqtisadi ritorika* adlanır. İqtisadiyyat öz auditoriyasını analogiyalar, hakimiyyətə müraciətlər,

¹² Əsədov, A.Ə. Azərbaycan və ingilis dillərində mübtədanın rema kimi işlənməsinin müqayisəli tipoloji tədqiqi. / A.Ə.Əsədov. – Bakı: Nurlan, – 2005. – s.79.

arqumentlər və digər ritorik strategiyalar vasitəsilə inandırان unikal sosial diskurs forması kimi təqdim olunur. İqtisadi nəzəriyyənin ritorikası problemin aşkar olunmasında əlamətdar hadisədir. Bu paraqrafda Deydra Makkloskinin “İqtisadiyyat elminin ritorikası” (1985) kitabının bəzi paraqrafları nəzərdən keçirilmişdir. D.Makkloskinin tədqiqatlarında dilçilikdə iqtisadi ritorikanın müasir cərəyanları sintez edilmişdir. Ritorikadan istifadə edərək iqtisadçıları inandırmaq üçün praktiki vasitələr və ritorik hərəkətlərin göstərilməsi bir üsul kimi təqdim edilmişdir. D.Makkloski bu əsərində iddia edir ki, iqtisadçılar danışıqlarında ritorikaya diqqət yetirməlidir. O belə qeyd edir ki, iqtisadçıların nitqində riyazi virtuozluq, analogiya ilə irəli sürülən arqumentlər, simmetriya və s. olmalıdır¹³. Ritorikadan iqtisadi problemlərin səmərəli müzakirəsində istifadə etmək təklif edilmişdir.

Paraqrafda bu yanaşma çərçivəsində iqtisadçı həmkarlarını və cəmiyyəti inandırان ideoloji münasibət, müəllifin şəxsi keyfiyyətləri (ethos), təqdimat tərzı, emosional silsilələr (pafos), istifadə olunan metaforların xarakteri və digər ritorik vasitələr öz əksini tapır. Eyni zamanda, ritorika uğurlu strategiya və inandırان üsullarını izah etmək cəhdi deyil, alimin yaradıcılığına, elmin özünə prinsipcə yeni baxışdır.

İqtisadi mətnlər *ethos*, *pathos* və *logos* kimi ənənəvi ritorik kateqoriyalardan istifadə etməklə iqtisadi dəyərlərə xidmət edir. Bu ritorik strategiyaların inandırانıcı olması üçün iqtisadçılar da müəyyən keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar. D.Makkloski ritorik vasitələrdən istifadə etməyi, texniki təcrübənin nümayişini vurğulamağı, meta-arqumentlər irəli sürməyi, canlı təsvirlər və mühakimələri təqdim etməyi, metafor və müqayisələrdən istifadə etməyi və nəhayət, sağlam düşüncəyə malik olmağı tələb edir. Dizayn və məntiqi suallar diskursda ən dəyərli ritorik vasitələrdir. Beləliklə, alınan nəticələr ingilis və Azərbaycan dillərində yazılmış iqtisadi mətnlərdə onların praqmatik və koqnitiv mənalarnı dəstəkləyən ritorik strategiyalara əsaslanır. İqtisadi diskursdan istifadə praqmatik məqsədə çatmaq üçün müxtəlif ritorik strategiyalarla aparılmalıdır.

Üçüncü fəslin ikinci paraqrafı “*İqtisadi diskursda metaforların istifadəsi və işlənmə tezliyi*” adlanır.

¹³ McCloskey, D.N. The Rhetoric of Economics. / D.N.McCloskey. – London: University of Wisconsin Press, – 1998. – 248 p.

Paraqraf nitqdə metaforların istifadəsinin əhəmiyyətinə həsr olunub və metaforların diskursdakı güclü təsirini araşdırır. Metaforik təfəkkür S.Seyidova görə *“Metaforik düşüncə şəxsiyyətin əsas yaradıcılıq qabiliyyətlərindən biridir. Həqiqətən də, adi predmetin, sözün, jestin qeyri-adi formada obraza çevrilməsi yaradıcı şəxsiyyətin fərqləndirici xüsusiyyətidir”*¹⁴. Metaforun istifadəsi istifadəçinin əvvəlki biliklərindən və mədəni təcrübələrindən irəli gələn müxtəlif nəticələr yaradır. C.Lakof, A.Klamer və V.Hendersonun fikrincə, iqtisadi mətndəki hər bir sözü və ifadəni diskursdan istifadə etmək üçün təhlil etmək faydalı olardı. Onların araşdırmaları göstərdi ki, alimlər metaforların bədii üslub nümunələri olduğunu iddia edirlər. Aydınadır ki, iqtisadi mətnləri oxuyan tələbələr gündəlik vəziyyətlərə metafor tətbiq edə bilirlər. Nəticələr göstərir ki, metaforlardan istifadə psixoloji, mədəni, iqtisadi və siyasi-ideoloji kontekstlərdə vurğulamaq üçün vacib vasitələrdir və onlar iqtisadi diskursda tez-tez istifadə edilməlidir.

A.Çenki konseptual metaforun bəzən necə idraki metafor kimi qəbul oluna biləcəyini nümayiş etdirdi. Koqnitiv və linqvistik proseslərə əhəmiyyətli təsir göstərən metafor dil istifadəsinin bütün digər sahələrində həlledici rol oynamaqla yanaşı, iqtisadi diskursda tez-tez istifadə olunur. A.Məmmədov və M.Məmmədov bu yanaşmanın qrammatik və semantik strukturların hərtərəfli linqvistik izahı ilə məhdudlaşdığını qeyd edir və onun metafor şərti yanaşma ilə bir araya sığmadığını iddia edirlər. Dil öz-özünə heç bir gücə malik deyildir və o, yalnız qüdrətli adamlar tərəfindən istifadə etməklə güc əldə edir. R.Vodak iqtisadi diskursda iştirak edənlər arasında əlaqənin iqtisadi diskurs olduğunu da qeyd edir. C.Lakof və C.Consona görə, metaforların iqtisadi mətndə və ya diskursda istifadəsi koqnitiv mexanizm kimi təhlil edilə bilər. Nəticədə, insanlar bu anda birindən digərinə keçən anlayışları asanlıqla başa düşə bilirlər. Hər hansı nisbətən mücərrəd və ya zəif strukturlaşdırılmış mövzunu daha konkret və ya ən azı daha strukturlaşdırılmış bir fikirlə müqayisə etməklə, iqtisadi diskursdakı metaforlar mövzunun başa düşülməsinə kömək edir.

¹⁴ Сейдов, С.И. Феноменология творчества. / С.И.Сейдов. – Баку: Чашыюглу, – 2009. – с.199.

Belə ki, bu zaman bir konsept digər konseptə keçid edir və insanların həmin konseptləri anlamaları çətinlik törətmir. İqtisadi diskursda metaforlardan istifadə etmək hər hansı nisbətən abstrakt, yaxud quruluşu anlaşılmayan predmetin anlaşılmasını daha konkret, yaxud ən azından daha yüksək quruluşlu predmetlə qavramaqda insanlara kömək edir.

Bu paraqrafda bəzi iqtisadi mətnlərdə işlənən bəzi metafor nümunələri təqdim edilmişdir. Məsələn, xarici kapitalın sel kimi axması (*the inflows of foreign capital*), işçilər canlı kapitallardır (*employees are human capitals*), aksiya indekslərinin enməsi, aşağı düşməsi (*equity indexes fall*), səhmlərdə yenidən birləşmə (*the rebound in stocks*) və s. kimi metaforlar artıq insanların beynində öz yerini tutmuş və onların iqtisadi kontekstdə bu cür terminləri işlətməsi öz təsiredici effektinin göstərilməsi və iştirakçıların fərdi təsiri həmin makro-strukturların dəyişməsinə töhfə verə bilər¹⁵.

İqtisadi metaforların işlənmə tezliyi problemin araşdırılmasında vacib elementlərdən biri sayılır. J.Lederer iqtisadiyyatda işlədilən metaforlara aid üç fərqli kateqoriya təklif edir. O qeyd edir ki, iqtisadi diskursda işlədilən terminlər işlədilmə tezliklərinə görə üç qrupda bölünə bilər:

1) “*Hədəf leksemləri*” – Bu leksemlər ixtisaslaşmış dildə leksik sözləri göstərmək üçün işlədilir. Məsələn “*on life support*” –terminin iqtisadi diskursda işlədilməsi böhran, çətin iqtisadi vəziyyətdə olan birinin çıxış yolu axtarması kimi də anlaşıla bilər;

2) İkinci bölgü “*Müəyyən əhəmiyyətli hədəf leksemləri*” adlanır. Bu leksemlərin iqtisadi diskursda lazım olan hədəf mənbəni göstərmək üçün olduqca əhəmiyyəti vardır;

3) Üçüncü bölgü “*Yüksək hədəf leksemləri*” adlanır. Bu terminlər metaforların işlədilməsində daha çox istifadə olunur¹⁶.

Hədəf olmayan leksemlər olan yük (cargo), sənişin (passenger), dəniz (navy), sahil (coast), tacir (merchant), gəmi (vessel), göyərtə

¹⁵ Сеидов, С.И. Феноменология творчества. / С.И.Сеидов. – Баку: Чашыюглу, – 2009. – с.35-36.

¹⁶ Lederer, J. Exploring the Metaphorical Model of Transgenderism. // Metaphor and Symbol Journal. – Vol. 30, Issue 2, – 2015. – p.95-117.

(deck), pirat (pirate), nəqliyyat (transport) mətnlərdə müəyyən edilmişdir.

Az əhəmiyyətli olan leksemlər kimi gəmi (ship), port (port), qəza (wreck), kruiz (cruise), ekipaj (crew), səyahət (voyage), gövdə (hull), kapitan (captain) müəyyən tezliklərlə qeyd edilmişdir.

Əhəmiyyətli leksemlər: su (water), dəniz (sea), gəmilər (boats), okean (ocean), yelkən (sail); Hədəf sözlərin metaforik olaraq nə qədər tez-tez istifadə olunacağını proqnozlaşdıran metafor tezliyinin qiymətləndirilməsi vəzifəsini nəzərdən keçiririk. Metaforik sahələri təmsil edən metafor təsnifatçıları aşağıdakılara tətbiq edir:

Metaforik tezlikləri qiymətləndirmək fikirləri ümumiləşdirərək belə qərara gəlmək olar ki, mətnlərdə 400 cümlə üzərində aparılan təhlillərin metafor təsnifatında 61.3% ORTA tezlikli dəqiqliyə və YÜKSƏK metaforik tezlik qiymətləndirmədə mətnlərə 77.8% dəqiqliyə nail ola bilər.

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafı *“İqtisadi diskursda xüsusi leksikanın işlədilməsi”* adlanır. Bu paragrafda iqtisadi diskursun tərcüməsi zamanı xüsusi leksikadan istifadənin vacibliyi vurğulanır. Belə leksika iqtisadi dili ümumi dildən fərqləndirir, xüsusi leksikanın ən geniş yayılmış fərqləndirici xüsusiyyəti “monoreferentallıq” hesab olunur. Anderson, Bondi və Skott, Gotti, Musakio, R.Stolze iddia edirlər ki, iqtisadi mətnlərin tərcüməsində fərqli yanaşmalar vardır.

İngilis dilində iqtisadi mətnlərin tədrisi və tərcüməsi sahəsində tədqiqatçılar tərcümədə leksik biliklərin əsas aspektlərdən biri olmasını vurğulayırlar. Bundan əlavə, leksik bilik çatışmazlığı aşkar şəkildə səhv tərcümə ilə nəticələnir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, tərcümənin ilkin mərhələlərində iqtisadi terminləri, xüsusən də xüsusi sözə ekvivalent tapmaqda bir çox problemlərlə üzləşirlər. Leksemlərin uğurlu tərcüməsində əsas amil bilik və mədəniyyətdir. Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən təkə dil biliyinə deyil, həm də sosial-mədəni və kommunikativ biliyə malik olmaq lazımdır.

Beləliklə, tərcüməşünaslıq sahəsində aparılan bir çox tədqiqatlarda iqtisadi mətnlərin reyestrini əks etdirən xüsusi terminologiyadan istifadə göstərir ki, iqtisadi terminlərin istifadəsi fizika, kompüter elmləri və digər elmlərlə bağlı terminlərdən fərqlidir. Məlumatların təhlili göstərir ki, leksik problemlər üzrə iqtisadi

tərcümədə ən problemli sahələr *metaforlar, idiomlar, abreviaturaların* işlənməsidir. Tədqiqatda iştirakçı respondentlərin yüksək nisbəti – 77% – bu mətnləri müqayisəli şəkildə öyrənərkən tərcümədə bu problemi yaşayırlar. Digər leksik problem ekvivalentin çox az verilməsidir. Eksperimentdə respondentlərin 58,5%-i mətnlərdə leksik ekvivalentlərin çətin və ya bir sıra leksik boşluqların olmasını qeyd edirlər. Buna uyğun olaraq, kontekst və mədəni mühiti nəzərə alan mənəni dəqiq başa düşmək çox çətinlik törədir. Belə ki, mətnlərdə kollokasiyalara gəldikdə respondentlərin 31%-i tərcümədə çətinlik çəkirlər. Polisemantik sözlərin iqtisadi mətnlərdə anlaşılması isə 15,9% təşkil etmir. Beləliklə, aydın olur ki, bütün iştirakçılar iqtisadiyyat sahəsində konteksti müəyyən edən mənəni asanlıqla seçə bilirlər.

Tədqiqat mövzusu ilə bağlı apardığımız araşdırmalar aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə imkan verir:

– İngilis və Azərbaycan dillərində iqtisadi mətnin praqmatik elementləri iqtisadi diskursun tərcüməsində katalizator rolunu oynamışdır. Mətnin diskursiv inteqrasiyasını formalaşdırarkən ümumi dəyərlər nəzəriyyəsini inkişaf etdirmək üçün iqtisadi mətnlərin və diskursun həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərini izah etmək üçün ekstralingvistik amillərdən istifadə edilməlidir;

– İnsanların iş dünyasındakı əlaqələri onların iqtisadi əlaqələrinin əsasını təşkil edir. Dilçilikdə mətn növü kimi maraq kəsb edən iqtisadi mətnlərin özünəməxsus məzmunu və fərqləndirici xarakteri bu əlaqələrin strukturunu və məzmununu izah edir;

– Mikroiqtisadiyyat və makroiqtisadiyyatın iki sahəsi iqtisadi mətnlərin məzmununu təşkil edir və bu iki sahə arasındakı fərqlər lingvistik və terminoloji xüsusiyyətləri anlamaq üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir;

– İngilis və Azərbaycan dillərində iqtisadi mətnlərin müqayisəli praqmatikası mətn janrlarının identifikasiyası da daxil olmaqla mətnlərin janrlarının kontekstə uyğun düzgün tərcüməsi; terminoloji aspektlərin və iqtisadi nəzəriyyənin nəzərə alınması; mətnlərin məzmununda lingvistik sahələrin nəzərə alınması; mətnlərdəki mürəkkəb terminlərin, ifadələrin və uzun cümlələrin diskursa tərcüməsi kimi bir sıra fərqli cəhətləri bölüşür;

– İqtisadi mətnlərin müqayisəli praqmatikası və diskurs linqvistikası, o cümlədən ekstralingvistik konsepsiyalar motivasiya, sosial-emosional fəaliyyət və davranış tələb edir;

– İngilis və Azərbaycan dillərində müqayisəli tərcümə və öyrənmənin praqmatik xarakteri müxtəlif janrlı iqtisadi mətnlər, məsələn, rəsmi işgüzar üslub, kommersiya sənədləri, yazışmalar, müqavilələr, press-revizlər, dərsliklər, qəzet məqalələri, işgüzar yazışmalar və s. əlaqələndirilir;

– İqtisadi mətn və nitqdə modallıqdan istifadə mətnin müxtəlif məsafələrdə yerləşən sintaktik vahidlərin əlaqələndirilməsində əsas rol oynayır. Modallıq iqtisadi mətnlərdə qabiliyyət, bacarıq, fərziyyə, proqnoz, imkan, öhdəlik və məsuliyyətlə bağlı modal söz, fel və ifadələrin rolunu müəyyən edir, diskursda iqtisadi səriştləri inkişaf etdirir;

– İqtisadi mətnə olan məlumatların dərəcəsi, onun iqtisadi məsələlərə yönəldilməsi və iqtisadi inkişaf haqqında tutarlı arqumentlər irəli sürmək qabiliyyəti onun xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində rol oynayır. Məsələnin bu baxımdan araşdırılması iqtisadi əlaqələri üzə çıxarır və problemin iqtisadiyyatın uyğun bir danışıq forması olduğu düşünülür;

– İqtisadi diskurs praktikada tətbiq edilərkən əsas məqsəd inandırmaqdır. İqtisadi diskursda informasiyanın yayılması oxucunun və dinləyicinin başa düşməsinə təminat verir. İqtisadi diskursda çatdırılan məlumat oxucuları və ya dinləyiciləri nəticələrin doğruluğuna inandırmaq üçün kommunikativ məzmununda olmalıdır;

– İngilis və Azərbaycan iqtisadi diskursunda hər iki diskurs iştirakçısı aydınlaşdırma, inandırma və nəticədən istifadə edir. Nəticədə, göndərən və qəbul edən aktiv şəkildə şifahi ünsiyyət qurur. İqtisadi diskursda və ya iqtisadi mətnə şifahi obrazı canlandırmaq insanın yaradıcılıq fəaliyyəti kimi qəbul edilir;

– Kommunikasiya prosesinin əhəmiyyətinə hər iki dildə mürəkkəb linqvistik obyekt olan iqtisadi mətn daxilində informasiyanın ötürülməsi və metaforlardan istifadə böyük təsir göstərir. İqtisadi diskursun şəraitə uyğun seçilməsi və tətbiqi onun məzmununun necə mənimsənilməsinə nəzarət edir;

– İnsanlar hər iki dildə iqtisadi diskurs kontekstinə əsaslanan konsepsiyalar formalaşdırır ki, bu da ötürülən informasiyanın aydın başa düşülməsinə şərait yaradır. Hər iki dildə dil alətləri və onların iqtisadi diskursda tətbiqi nümunələri hadisələrin psixoloji təsnifatı üçün idrak prosesləri kimi düşünülə bilər. Konsepsiyaların işlənməsi və dərk edilməsi diskurs vasitəsilə ötürülən məlumatın qavranılmasına psixoloji kömək edir;

– İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində iqtisadi diskursda və iqtisadi yazıda metaforların istifadəsi önə çəkilir. Metaforlar, ilk növbədə, aydın şəkildə çatdırılan və ya dərhal başa düşülməsi nəzərdə tutulan fikir və ya anlayışlara kömək edir. İdeyalar güclü metaforlardan istifadə etməklə oxucuya və ya dinləyiciyə effektiv şəkildə çatdırıla bilər. Effektiv metaforlar mənanı genişləndirir və təzə ideyalara ilham verir;

– Bilik və mədəniyyət leksemlərin uğurlu tərcüməsində əsas komponentlərdir. Müqayisəli təhlil zamanı məlum oldu ki, iqtisadi terminlərin, xüsusən də, konkret sözlərin ekvivalentlərinin tapılması ilə bağlı çoxsaylı problemlər mövcuddur; leksik biliyin olmaması iqtisadi mətnlərin ingilis dilində tədrisi və tərcüməsi sahəsində praktiki problemdir;

– Məlum oldu ki, ingilis və Azərbaycan dillərində iqtisadi mətn və diskursun praqmatikası təhlil edilərkən linqvistik xüsusiyyətlərlə yanaşı, mətn və diskurs anlayışları arasında oxşar və fərqli cəhətlər də nəzərə alınmalıdır;

– Mükəmməl praqmatik bacarıqlara yiyələnmək və hər iki dildə iqtisadi mətnlərin potensial təsirini qabaqcadan bilmək son nəticədə mətnlərin tərcüməsində ritorik, metaforik və leksik biliklərin mənimsənilməsi ilə mümkün olur. Abreviaturaların praqmatikada rolu, informasiyanın təşkili və ötürülməsi prinsiplərini göstərmək unikal bir səriştə kimi yüksək qiymətləndirilməlidir;

– Müasir öyrənənlərin, dilçilərin və iqtisadçıların qarşısında duran ən mühüm vəzifələr diskursdakı mətnlərin sosial-mədəni kontekstlərini müəyyən etmək, uyğun söz və ifadələri sistemləşdirmək, mətnlər və diskurs üçün terminologiyayı aydınlaşdırmaq, mənasını kontekstdə tərcümə etmək, diskursivi vurğulamaqdır.

Dissertasiyanın əsas müddələri müəllifin çap olunmuş əşğıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Əkbərova, F. İqtisadi diskurs dilçilərin tədqiqatında // – Bakı: “Elm və Təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, Filologiya məsələləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 2016. №8, – s.224-229;
2. Əkbərova, F. İqtisadi diskursun və iqtisadi mətnlərin informativ aspektləri // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2016. № 4, – s.34-37;
3. Əkbərova, F. İqtisadi mətnin kateqoriyaları haqqında // – Bakı: ADU, Dil və Ədəbiyyat, – 2016. № 4, – s.112-116;
4. Əkbərova, F. İqtisadi diskursda paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələr // ADU və Rusiya Elmlər Akademiyasının Sibir bölməsinin filologiya institutu. “Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri” adlı beynəlxalq elmi konfrans. – Bakı, Azərbaycan, – 20-21 oktyabr, – 2016, – s.31-33;
5. Akbarova, F. The communicative-pragmatic classification of economic texts // Theory and practice in language studies. UK, London: Academy publication. – 2016. Vol. 6, December, No 12, – p.2260-2264;
6. Əkbərova, F. İqtisadi diskursda metaforların istifadəsi // – Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat, – 2017. c.8, №1, – s.96-100;
7. Əkbərova F. İqtisadi diskursda konsept məfhumu // – Bakı: ADU, Elmi Xəbərlər, – 2017. c.2, № 1, – s.85-89
8. Əkbərova, F. İqtisadi diskurs və iqtisadi mətnlərdə metaforların istifadə edilməsinin səbəbi nədir? // – Bakı: “Elm və Təhsil”, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Filologiya məsələləri, – 2022. №8, – s.51-56;
9. Əkbərova, F. İqtisadi mətnlər xüsusi mətn tipi kimi. // – Bakı: “Elm və Təhsil”, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Filologiya məsələləri, – 2023. №1, s.117-121;
10. Əkbərova, F. İqtisadi mətnlərdə modallıq // XIII Respublika elmi qaynaqlar konfransı. – Bakı: – 27 iyun – 2023, – s.37-41. DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/4/13>

11. Акбарова, Ф. Текст и дискурс: сходства и различия (когнитивный подход) // XVI международный научно-практическая конференция “Современные тенденции развития науки и мирового сообщества в эпоху цифровизации”. – Москва: – 20 июля – 2023, – с.178-182.

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 dekabr 2023-cü il tarixində saat 14.00 Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, S.Rüstəm 33, Bakı Slavyan Universiteti.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "21" noyabr 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.10.2023

Kağızın formatı: A5

Həcm: 37 233 işarə

Tiraj: 100 nüsxə